

Unapređenje zapošljivosti povratnika po osnovu sporazuma o readmisiji kroz forme socijalnog preduzetništva

Autorka: Dr Ljupka Mandić Kelijašević

*Istraživanje je deo projekta Dijalog promena koji sprovodi
Beogradska otvorena škola, uz podršku Delegacije Evropske unije u Srbiji.
Za sadržinu istraživanja isključivo je odgovorna autorka i sadržina
nužno ne odražava stavove Beogradske otvorene škole niti Evropske unije.*

Unapređenje zapošljivosti povratnika po osnovu Sporazuma o readmisiji kroz forme socijalnog preduzetništva

Uvod

Predmet ovog istraživanja je problematika ekonomskog osnaživanja i zapošljavanja povratnika po osnovu sporazuma o readmisiji u gradu Novom Sadu kroz razvijanje socijalnog preduzetništva. Naime, povratnici po osnovu sporazuma o readmisiji su jedna od najosetljivijih socijalno isključenih kategorija. To su lica koja su boravila izvesno vreme u nekoj od zemalja Zapadne Evrope, sa ciljem ostvarivanja prava na azil, međutim nisu ostvarili pravo na zaštitu i trajan boravak. Najčešće su romske nacionalnosti, socijalno isključeni, bez ili sa niskim kvalifikacijama i spadaju u teže zapošljive kategorije (Vuković, 2009).

Istraživanja NVO sektora i iskustva u radu sa povratnicima pokazali su da su povratnici po osnovu sporazuma o readmisiji upravo iz najsiromašnijih slojeva društva, niskokvalifikovani ili nekvalifikovani radnici, često sa prethodnim iskustvom internog raseljenja, koji svoju egzistencijalnu situaciju, pokušavaju da reše ostvarivanjem prava na azil (EHO, 2007). Zahtevi za azilom su najčešće predmet stigmatizacije i kriminalizacije u društvu te su okarakterisani kao „lažni“ što ovu kategoriju dodatno dehumanizuje. Pretpostavlja se da su elementi „kulture siromaštva“ bitna odrednica migracija povratnika, što se posredno odražava na mogućnosti njihovog ekonomskog osnaživanja i zapošljivosti. S obzirom na teškoće ekonomskog osnaživanja i dalje integracije u društvo, istraživanje ispituje mogućnosti za radnu aktivaciju povratnika putem formi socijalnog preduzetništva.

1. Karakteristike socijalnog preduzetništva

Socijalna preduzeća su relativno nov fenomen u ekonomskoj aktivnosti u Srbiji i još uvek nisu mnogo zastupljena. Ona se razlikuju od tradicionalnih nevladinih organizacija, razlikuju po tome što imaju snažniju privrednu delatnost i spremnost da se upuste u preuzimanje rizika, a za razliku od klasičnih profitnih preduzeća, imaju izraženiju orijentaciju prema širim društvenim ciljevima i interesima šire zajednice.

Ona daju doprinos društvu i ekonomski i društveno ugroženim zajednicama, pružajući robu i usluge u uslovima u kojima ne postoji mogućnost plaćanja, stvarajući uslove za zapošljavanje i radnu integraciju marginalnih društvenih grupa, doprinoseći time stvaranju socijalne kohezije i akumulacije socijalnog kapitala (Cvejić i dr., 2008).

EMES, evropska mreža za ovu oblast istraživanja, socijalno preduzetništvo određuje pomoću ekonomskih i socijalnih kriterijuma, jer osim što profit nije cilj sam po sebi u ovoj delatnosti je bitno da se ekonomskom aktivnošću obezbedi određena društvena vrednost kao što su unapređenje položaja osetljivih društvenih kategorija. Jedna od razlika socijalnog i tradicionalnog preduzetništva se sastoji i u činjenici da su na društvenu vrednost usmerena na direktan način. Dakle tradicionalni preduzetnici su većinom indirektno usmereni na društvene probleme, oni u društvenim misijama učestvuju donirajući sredstva neprofitnim organizacijama i ne učestvujući u njihovim aktivnostima, ali socijalna preduzeća, direktno, svojom strategijom utiču na društveni misiju, jer je sfera njihovog delovanja najčešće zapošljavanje ugroženih kategorija stanovništva, usluge koje utiču na društveni problem npr. kućna nega, ekološke aktivnosti.

2. Podaci o povratnicima u Novom Sadu

Imajući u vidu da se povratak lica kojima je odbijen zahtev za azil, u Republiku Srbiju odvija po osnovu sporazuma o readmisiji koje je naša država potpisala sa Evropskom unijom i pojedinačnim državama, jedan od gradova u koji se povratnici upućuju jeste i Novi Sad. Zvanični podaci se zasnivaju na evidenciji Kancelarije za readmisiju na aerodromu Nikola Tesla i prema ovim podacima broj povratnika koji dolaze u Novi Sad je u periodu 2011.-2021. godine 719. U pitanju su povratnici koji su deportovani u Srbiju međunarodnim letovima, ali je realan broj ovih lica daleko veći.

Tabela 1.: Broj registrovanih povratnika

Ukupno	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.
719	59	64	81	34	107	176	96	33	38	8	23

Izvor: Izveštaj Kancelarije za readmisiju

U pitanju su povratnici koji su deportovani u Srbiju međunarodnim letovima, ali je realan broj ovih lica daleko veći nije poznat za administraciju Republike Srbije. Takođe, na lokalnom nivou, u skladu sa Zakonom o migracijama, povereništvo u lokalnoj samoupravi obavlja poslove evidentiranja i pružanja pravne i psihosocijalne pomoći povratnicima, takođe na osnovu dobrovoljnog javljanja povratnika, te je broj registrovanih manji od stvarnog broja povratnika u ovom gradu. U Kancelariji za izbeglice, migracije i romska pitanja u Novom Sadu do sada je evidentirano 162 povratnika, odnosno 40 domaćinstava (LAP, 2022).

Ova lica se međusobno razlikuju po prebivalištu/boravištu pre odlaska u inostranstvo. Zastupljena su lica rođena u Novom Sadu (13 nosilaca domaćinstava), rođena u preostalom delu Srbije (8), rođena na Kosovu (19).

Dužina boravka u inostranstvu se razlikuje kod povratnika i varira od 20 do godinu dana.

Tabela 2.: Povratničke porodice prema dužini boravka u inostranstvu

Dužina poslednjeg boravka u inostranstvu	Broj porodica
Oko 20 godina	4
10-15 godina	3
4-5 godina	7
Oko 3 godine	6
Do 2 godine	13
1 godina	7
Ukupno	40

Po vrsti smeštaja, u Novom Sadu se razlikuju domaćinstva koja borave u sopstvenom smeštaju, kod roditelja, rođaka, prijatelja ili u iznajmljenom smeštaju.

Tabela 3: Vrsta smeštaja povratnika u Novom Sadu

Vrsta smeštaja	Broj domaćinstava
Kod roditelja	7
Kod rođaka/prijatelja	16
Iznajmljen smeštaj	7
Sopstveni smeštaj	10
Ukupno	40

Takođe, sopstveni smeštaj se ne odnosi na vlasništvo nad nepokretnošću koje je evidentirano kod Službe za katastar nepokrenosti, jer se najčešće radi o nelegalizovanim objektima. Ova okolnost sprečava povratnike da budu korisnici pomoći za rekonstrukciju stambenih objekata i poboljšanje uslova stanovanja.

Podaci Policijske uprave u Novom Sadu pokazuju da se readmisijom iz evropskih država lica vraćaju zbog prekoračenja zakonskog roka boravka, rada bez radne dozvole i dozvole boravka, izvršenja krivičnih dela, zloupotrebe prava na azil, odbijanja zahteva za azil.

3. Društveno ekonomski položaj Roma povratnika

Kao što je konstatovano u više dokumenata koji se bave društvenim položajem Roma, ne postoji pouzdana evidencija o veličini ove etničke zajednice u Srbiji. Popisni podaci iz 2011. ukazuju na brojku od 147.604 Roma, ali su nezvanične statističke procene da bi taj broj mogao biti preko 250.000 (Radoman, Tadić, 2014). Razlog zbog kojeg je ovaj broj teško proceniti je ujedno i prvi pokazatelj, prva dimenzija socijalne isključenosti Roma: veliki broj njih nije registrovan ni u vitalnoj statistici, niti u administrativnoj evidenciji. Buduci da nemaju građanski status i lična dokumenta, mnogi Romi ne mogu da ostvare ni elementarna ljudska prava koja bi trebala da im pripadaju (UND, RIC, 2007).

Fotografija 1: Kuća u naselju Veliki rit (gde stanuje većina povratnika u ovom istraživanju)

Izvor: sopstvena arhiva

Naročito je izražen problem niskog stepena obrazovanja romske populacije u Srbiji, što se negativno odražava i na profesionalnu strukturu ove populacije, a pri tom je i u procesu migracija profesionalna neizdiferenciranost i nekvalifikovanost najveća prepreka za zaposlenje i ostanak u zemlji imigracije, ali i za integraciju nakon povratka u Srbiju.

Kada se govori o diskriminaciji i integraciji Roma, treba imati u vidu da su oni do sada najčešće bili izloženi negativnim vidovima diskriminacije, a da je njihova integracija često značila faktučku asimilaciju.

Rezultati više istraživanja su pokazali da su mogućnosti integracije romske populacije u srpsko društvo, a posebno romskih porodica sa Kosova skoro minimalne (Jakšić, 2001).

Negativan stav prema Romima i postojanje socijalne distance su činioci koji se moraju s najvećim oprezom uzeti u obzir pri razmatranju mogućnosti integracije Roma, jer podaci ukazuju da su to veoma nepovoljni faktori. Istraživanja socijalne distance u Srbiji su pokazala da se Romi, od svih navedenih nacionalnih manjina, nalaze na 11. mestu tek ispred Albanaca i Muslimana, što ukazuje na dosta negativan stav prema ovoj populaciji (Miladinović, 2008).

Hronično siromaštvo, poseban kulturni i društveni model, visoka stopa nezaposlenosti, stereotipi i diskriminacija, niska stopa obrazovanja i zabrinjavajuće stanje u zdravstvenoj zaštiti Roma su problemi koji su učinili da u ovom delu Evrope romska zajednica bude »vidljiv problem« i da je potrebno da se na regionalnom nivou unapredi društveni položaj Roma. Taj proces pokrenuli su Fond za otvoreno društvo, Svetska banka i Evropska zajednica tražeći od vlada zemalja centralne i jugoistočne Evrope da svojim strategijama i akcionim planovima za Rome značajno unaprede društveni položaj Roma i integrišu ih u sve društvene, ekonomske i političke tokove u svojim zemljama. Taj proces, poznat kao Dekada inkluzije Roma, započeo je potpisivanjem zajedničke Deklaracije država: Češke, Slovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske, Hrvatske, Makedonije, Srbije i Crne Gore u Sofiji, 2005. godine.

Fotografija 2: Kuća u naselju Veliki rit

Izvor: Sopstvena arhiva

Problem socijalne i ekonomske integracije Roma, među kojima su i Romi povratnici po osnovu Sporazuma o readmisiji, u Srbiji ima simbolički značaj za implementaciju milenijumskih razvojnih ciljeva UN i primenu strategije održivog razvoja, jer Romi kao društvena grupa imaju najveći stepen neintegracije u širu zajednicu i višestruko su izloženi rizicima. Neke podkategorije u okviru ove grupe, kao što su npr. interno raseljene žene, ili žene iz populacije povratnika predstavljaju ekstremni primer socijalne isključenosti u svakom kontekstu.

4. Programi ekonomskog osnaživanja

Povratnici se u Srbiju se vraćaju po osnovu Sporazuma o readmisiji, kao sigurnu zemlju porekla. Već nakon početka realizacije povratka iz zapadne Evrope u Srbiji je usvojen strateški dokument – Strategija reintegracije povratnika po osnovu sporazuma o readmisiji 2009 godine (Službeni glasnik, 2009). Ovaj dokument predviđa zapošljavanje kao jedan od prioriteta u integraciji povratnika. Međutim kasnije analize i prakse javnih i nevladinih tela, su pokazale da je tok realizacije ove strategije bio neujednačen, što je konstatovano i u Izveštaju Ombudsmana iz 2013 (Zaštitnik građana, 2013). godine. Problematika integracije povratnika je obuhvaćena i sledećim dokumentima: trećim revidiranim Nacionalnim programom za usvajanje pravnih tekovina EU, Akcionim planom za pregovaračko poglavlje 24, Komponentom 1 Instrumenta za pretpristupnu pomoć 2012. Ovi dokumenti izdvajaju značaj integracije povratnika kroz obezbeđivanje smeštaja, pristupa obrazovanju i ekonomsko osnaživanje.

Potrebe za povećanjem zapošljivosti i ekonomskim osnaživanjem su prepoznate i u Izveštaju o položaju i potrebama povratnika u Srbiju po osnovu Sporazuma o readmisiji iz 2019. godine. Na uzorku od 800 ispitanika je utvrđeno da je stopa nezaposlenosti visoka, da je velik deo ove populacije bez kvalifikacija, kao i da postoji potreba za zapošljavanjem.

Ekonomsko osnaživanje se podstiče kroz programe dokvalifikacije, prekvalifikacije, zaposlenja kod poslodavaca i samozapošljavanja, što je podržano od strane NSZ, ali i stranih donatora, kao što je nemački program GIZ. U projektima sa ovim ciljem je učestvovalo i Udruženje žena Romena, koje posebno ima iskustvo sa osetljivim kategorijama u zapošljavanju. Ovo udruženje realizuje programe podrške u romskim naseljima u Gradu Novom Sadu, gde su realizuju aktivnosti uključivanja u sistem obrazovanja, zdravstvene zaštite, ekonomskog osnaživanja. U pitanju su naselja podstandardnog tipa, Veliki rit i Bangladeš, gde je zastupljena populacija povratnika koja živi u posebno nepovoljnim uslovima.

Fotografija 3: Ulaz u Naselje Veliki rit

Izvor: Sopstvena arhiva

Prakse u radu sa romskom populacijom, a pogotovo povratnicima su pokazale da predrasude prema romskoj populaciji u srpskom društvu, te nedostatak kvalifikacija neretko otežavaju proces zapošljavanja kod poslodavaca, tako da je velik broj donatorskih programa okrenut podstičanju ekonomskog osnaživanja kroz samozapošljavanje i razvoj preduzetništva. Programi donatora iz Nemačke, koje je najčešća zemlja iz koje se readmisanti vraćaju, su u većini koncipirani sa ciljem podsticaja preduzetništva i samozapošljavanja, što nailazi na posebne teškoće socijalno isključene povratničke populacije u Srbiji. Ovaj vid osnaživanja je pokazao određene rizike, s obzirom da se radi o socijalno isključenoj populaciji, koja nema iskustva sa preduzetništvom, ili je dugi niz godina pasivizirana kao korisnik socijalnih davanja. Takođe se, i kada postoji inicijativa za samozapošljavanje, javlja izražen strah od suočavanja sa otvaranjem firme, prispeća obaveza, neizvesnošću poslovanja, te nesigurnost u procedurama, pisanju biznis planova. Isto tako, dodatni strah se javlja zbog uslovljenosti povratnika prekidom korišćenja socijalne pomoći, što ih uz rizike samostalnog poslovanja, ostavlja praktično bez prihoda. Udruženje žena Romena se suočilo s aovakvim preprekama prilikom sprovođenja aktivnosti unapređenja položaja i zapošljivosti Roma. Beleži se više iskustava odustajanja od projekta samozapošljavanja, kao posledica nesigurnosti i straha od gubljenja socijalne pomoći prilikom zapošljavanja. Takođe, ovo

udržanje je imalo iskustva sa otporima u zapošljavanju žena, s obzirom na probleme patrijahalnog odnosa prema radu žena.

Prepoznaje se sistemski prepreka u podsticajima zapošljavanju ugroženih, jer za razliku od propisa u nekim evropskim zemljama, propisi Republike Srbije ne predviđaju mere socijalne pomoći za lica koja su zaposlena a ne ostvaruju egzistencijalni minimum (Sekulović, 2020).

Ovo su uglavnom i iskustva Udruženja žena Romena i neki od zaključaka u radu ovog udruženja ukazuju da zapošljavanje socijalno ugrožene populacije treba da bude podstaknuto posebnim merama podrške i realizovano u formama zaštite, kako bi se zapošljavanje održalo. Takva forma može biti primenjiva u vidu socijalnih preduzeća, uz podršku javnih institucija koje bi podržale pristup tržištu i održanju preduzetništva osetljivih grupa, pri čemu bi povratnici bili u manjem riziku od poslovnog neuspeha, gubljenja socijalnih davanja, strahu od poreskih obaveza i nepoznavanja propisa.

Imajući u vidu iskustva sa ovim vidovima ekonomskog osnaživanja, pretpostavka je kod samozapošljavanja povratnika treba da postoji posebna forma podrške i zaštite, a pretpostavka je da ona može da se ostvari kroz forme socijalnog preduzetništva i to se istražuje u ovom radu.

5. Metodologija istraživanja

Istraživanje je urađeno na uzorku od 100 ispitanika, koristeći uzorak „snežne grudve“, zbog razuđenosti populacije i teškog identifikovanja ispitanika readmisionista, zbog neujednačene zvanične statistike. Ispitanici su iz novosadskih naselja Veliki rit, Adice i Šangaj, u kojima su najviše zastupljeni povratnici.

Svi ispitanici su boravili u inostranstvu u periodu od 6 meseci do 15 godina, pri čemu su svi vraćeni u Srbiju po osnovu sporazuma o readmisiji. U pojedinim slučajevima je bila u pitanju deportacija, a neki su se dobrovoljno vratili, s obzirom da im ostanak nije legalno odobren.

Svaki ispitanik u ovom istraživanju, je predstavnik jedne porodice povratnika koja broji od 4 do 15 članova, i davao je podatke o čitavoj porodici, tako da su u suštini, u ovom istraživanju prikupljeni podaci o 100 povratničkih porodica.

Kao instrument za prikupljanje podataka je korišćen upitnik, koji se sadržao pored pitanja zatvorenog tipa i pitanja otvorenog tipa s obzirom na značaj kvalitativne dimezije u ispitivanju ove problematike.

Realizovane su i dve fokus grupe sa 6 učesnika iz naselja Veliki rit i Adice gde su povratnici učestvovali u razmeni iskustava, razmatranju problema u radu i zapošljavanju i pokušavali da formulišu predloge za unapređenje svog položaja.

Akciona komponenta istraživanja je realizovana kroz proces informisanja povratnika i saradnja povodom zapošljavanja i razmatranja mogućnosti za unapređenje položaja putem zaoslenja i mogućih grantova koji dostupni kod organizacija civilnog društva. Takođe tokom istraživanja je alabororana mogućnost konstrukcije socijalnog preduzeća ili dela aktivnosti koje bi mogle u narednom periodu da prerastu u socijalno preduzeće.

Cilj istraživanja je da se opiše položaj i karakteritike ekonomske situacije povratnika po osnovu Sporazuma o readmisiji u Novom Sadu, te da se odgovori na pitanja:

Koje su mogućnosti za radnu aktivaciju povratnika?

Koje su mogućnosti za razvijanje socijalnog preduzetništva povratnika?

6. Rezultati istraživanja

6.1. Demografske karakteristike ispitanika

Većinu ispitanika u istraživanju, što se vidi u priloženoj tabeli, čine povratnici ženskog roda, s obzirom da su žene bile dostupnije i zainteresovanije prilikom prikupljanja podataka. One su većinom prisutne u domaćinstvu, manje su zaposlene, zbog obaveza oko dece, kao i obrasca prisutnog u kulturi Roma, po kome se žene bave većinom kućnim poslovima, dok muškarci obezbeđuju sredstva za život.

Tabela 4.: Polna struktura ispitanika

Pol	Broj	%
Muški	38	38
Ženski	62	62
Ukupno	100	100

Starosna struktura ispitanika, obuhvata većinom osobe mlađe i osobe srednje starosne dobi, između 20 i 50 godina, što predstavlja populaciju koja je radno aktivna, koja ima decu koja još uvek nisu samostalna i koja je usmerena na obezbeđivanje osnovnih egzistencijalnih potreba.

Ovo jednim delom i objašnjava razlog emigracije u potrazi za boljim životnim uslovima, tako da su ove karakteristike u korelaciji sa osnovnim pretpostavkama o predispozicijama migranata.

Tabela 5.: Starost ispitanika

Starost	Broj
18-29	8
30-39	50
40-49	22
50-59	20
Ukupno	100

U tabeli broj 5. može se videti da većina ispitanika ima troje dece, kao i da je veliki broj porodica povratnika sa dvoje dece, što predstavlja reprezentativan vid porodice povratnika, koja je emigrirala većinom iz razloga nedostajuće integracije u matičnoj zemlji.

Tabela 6. Broj dece u porodicama ispitanika

Broj dece	Bez dece	1 dete	2 dece	3 dece	4 dece	Više od 4 dece
Broj porodica	4	6	24	41	15	10

Većina ispitanika se vraća iz Nemačke, a na drugom mestu po broju povratnika u uzorku se nalaze Italija i Austrija. U načinu i uslovima rada, života i boravka Roma u inostranstvu, prisutne su određene specifičnosti, u zavisnosti od zemlje boravka, što su ispitanici naročito naglašavali u komentarima tokom intervjua. Prisutan je i manji broj povratnika koji su tokom emigracije boravili u više zemalja u periodima dužim od 6 meseci, pa su imali priliku da uoče i određene razlike u društvenim mogućnostima za imigrante.

Tabela 7.: Zemlja u kojoj su boravili povratnici

Država	Broj povratnika
Austrija	13

Nemačka	41
Francuska	10
Italija	21
Belgija	8
Švedska	7

6.2. Problem socijalnog i ekonomskog statusa povratnika

Povratnici kao predstavnici romske manjine su u pravilu drugog etničkog i kulturnog porekla nego domaće stanovništvo. Njihov socijalni status u društvu primitka je značajno niži od statusa domaće populacije. Na osnovu ove objektivne razlike izloženi su predrasudama i diskriminaciji kako u socijalnom tako i u institucionalnom području. Socijalna izolacija i marginalizacija je često posledica pripisanih negativnih karakteristika kao i činjenice da nemaju jednaka legalna prava što opet vodi ka institucionalnoj diskriminaciji, npr. restriktivno provođenje prava na boravak i rad. No odnos između predrasuda i diskriminacije nije jednoznačan, tako da se diskriminacija ne može tumačiti samo kao posledica predrasuda, niti su predrasude samo posledica diskriminacije – i predrasude i diskriminacija mogu se pojaviti odvojeno.

Osnovni pokazatelj lošeg ekonomskog položaja ove društvene grupe, nalazi se u samom odgovoru na pitanje razloga odlaska u inostanstvo. Većina ispitanika (57,0 %) je odgovorila da je razlog njihove imigracije loša materijalna situacija, pri čemu je postojao čitav niz objašnjenja i primera ekonomskih motiva:

“Zar ne vidiš i sama?” - Romkinja povratnica iz Austrije, koja ima kuću sagrađenu na deponiji na periferiji Novog Sada gde je i obavljen intervju

“Nismo imali šta da jedemo. Nadali smo se boljem životu tamo” - povratnica iz Austrije, 36 godina.

“Nismo imali ni kući, ni stan, nije bilo dovoljno novca ni za hranu a kamoli za nešto više...tamo u Nemačkoj mi je brat I njegova porodica, mislili smo da će vredeti da pokušamo, imali bi socijalnu pomoć, ali I može nešto da se zaradi...”, povratnik, muškarac iz Nemačke, 35 godina

Tabela 8. : Razlog emigracije

Navedeni razlog	Broj ispitanika
Ekonomska situacija	62
Rat	20
Diskriminacija	7
Porodični razlozi	16
Ukupno	100

Osim Roma koji su emigrirali iz ekonomskih razloga, prisutan je velik broj ispitanika poreklom sa Kosova koji su emigrirali usled ratne situacije, ali je Sporazum o readmisiji predvideo njihovo naseljavanje u Srbiji (Tabela 9.).

Tabela 9. : Struktura ispitanika prema poreklu/mestu rođenja

Poreklo povratnika	Novi Sad	Kosovo	Drugi grad u Srbiji	Ukupno
Broj	66	30	4	100

Od 30 ispitanika koji su poreklom sa Kosova, 26 ih je odovorilo da je razlog njihovog odlaska u inostranstvo nedostatak bezbednosti zbog rata, kao i da su doživljavali veoma mnogo neprijatnosti u takvim uslovima.

Ova grupa povratnika je specifična u odnosu na ostale. Zato što su raseljeni sa Kosova, znači da su nekad bli pripadnici sasvim drugačijeg kulturnog okruženja. Nakon početka rata, izbegli su u zemlje Zapadne Evrope, kao tražioci azila, gde su proveli dosta dug niz godina, nekad i preko 10 godina. Mnogi od ovih povratnika su albanskog porekla, pa su nakon readmisije i naseljavanja u Srbiju, izloženi naročitom zaziranju okoline i diskriminaciji. Problem predstavljaju i jezičke barijere, jer je većina njih na Kosovu govorila albanski jezik, u imigraciji je ovladala jezikom zemlje imigracije, a prilikom dolaska u Srbiju, suočili su se sa problemom nepoznavanja jezika sredine, što je dodatno otežalo njihovo prihvatanje u novoj sredini.

6.3. Izazovi zapošljavanja povratnika

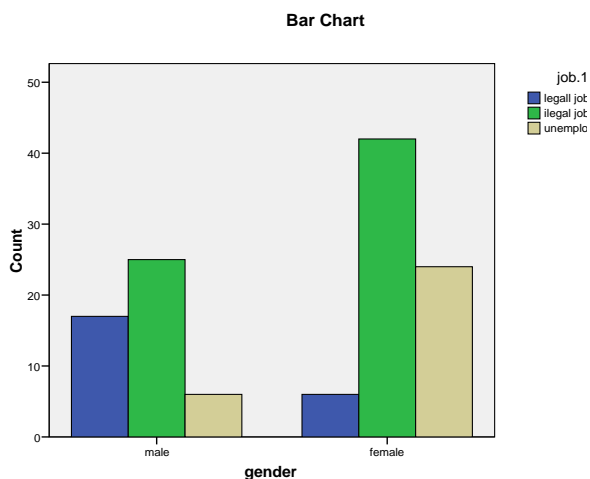
Problem zapošljavanja povratnika odlikuje se osnovnim karakteristikama teškoća zapošljavanja Roma, kako u Srbiji, tako i u stranim zemljama. Problem njihovog zapošljavanja u Srbiji, je velika

posledica nedostatka kvalifikacija Roma, ali i opšte situacije nedostatka poslova na tržištu rada, što je i jedan od razloga emigracije ove društvene grupe. Ovaj segment istraživanja je značajan jer pruža podatke o karakteristikama zapošljavanja povratnika koje su smernica za razmatranje mogućnosti socijalnog preduzetništva.

Tabela 10. : Radni status pre emigracije

Radni status povratnika pre emigracije	Број
Redovan posao	55
Rad u sivoj ekonomiji	20
Nezaposlen	25
Ukupno	100

Tabela gore prikazuje zaposlenost ispitanika u Srbiji pre njihove emigracije. Uočava se da je većina (55) pre emigracije imala posao u sivoj ekonomiji. To su uglavnom fizički poslovi bez plaćenog socijalnog i zdravstvenog osiguranja i poreza, sakupljanje sekundarnih sirovina, ali ponekad i prosjačenje ili zloupotreba dečijeg rada.

Grafikon 1. – Radni status pre emigracije – rodna struktura

Takođe se uočava (Grafikon 1.) da je manji broj zaposlenih žena, kako na redovnim poslovima, tako i na poslovima u sivoj ekonomiji. Ovo se objašnjava jednim delom nedostatkom poslova za žene, ali i, kako navode same ispitanice, patrijahalnim shvatanjem uloge žene i obrascima koji ne podržavaju rad žene izvan kuće.

Posao u emigraciji predstavlja nešto drugačiju situaciju za ispitanike, s obzirom da su na ovim poslovima imali bolje zarade, ali takođe se većinom radilo o neformalnim poslovima, dakle u oblasti sive ekonomije.

Nakon povratka u Srbiju, uočava se da je situacija za povratnike izrazito nepovoljna. Veoma mali broj je zaposlenih, i to isključivo na zoni sive ekonomije, ili u građevinarstvu. Ovo je između ostalog odraz opšte nepovoljne situacije u Srbiji na tržištu rada, za lica sa nedostatkom kvalifikacija.

Većina povratnika koristi novčanu socijalnu pomoć, dečiji dodatak, a radi u oblasti sakupljanja sirovina (njih 56). Izjavljuju da na taj način da u kombinaciji sa socijalnim davanjima ostvaruju prihod koji je jedva dovoljan za obezbeđivanje egzistencije. Neke od ispitanica se bave spremanjem i od toga ostvaruju zaradu, kao i sezonskim poljskim poslovima. Neki ispitanici rade fizičke građevinske poslove ili sezonski rade na njivi, a deo njih se bavi i uslugama održavanja. Usluge održavanja dvorišta se mogu povezati sa iskustvom emigracije, jer deo povratnika navodi da su upravo u emigraciji radili te poslove, te da sada u Novom Sadu vide mogućnost zarade putem pružanja ovih usluga.¹

6.4. Iskustva povratnika sa samozapošljavanjem

Samozapošljavanje kao deo programa za unapređenje zapošljivosti i položaja povratnika pruža podatke značajne za razumevanje problematike i izazova sa kojima se povratnici suočavaju u svetu rada. Među ispitanicima se nalazi 21 povratnik koji je prošao obuke za određene zanate i stekao izvesna znanja i veštine, ali je broj onih koji su registrovali preduzeća manji. Njih je svega 9 ispitanika, pri čemu je bitna i činjenica da je većina ovih ispitanika zatvorila svoje firme nakon isteka roka predviđenog obavezama.

U procesu zapošljavanja, obuke i angažovanja ispitanici izjavljuju da su najveću saradnju imali sa nevladinim organizacijama.

Razlozi koje navode za zatvaranje firme se odnose na zdravstvene probleme, neujednačen priliv posla i prihoda, kao i teškoće finansiranja doprinosa i obezbeđivanja zarade. O tome govore neki od sledećih odgovora:

¹ Rezultati sa 1. fokus grupe

- *Meni nije bila problem socijala, ona mi ni ne treba kad radim. Kad radim imam posla, pravio sam ograde i bolje mi je da imam firmu i da zarađujem od toga, ali razboleo sam i nisam mogao da radim, ni sada nisam oporavljen skroz. Zato sam morao da zatvorim, sad smo na socijali opet. (m, 43)*
- *Meni je slabo radila radnja, nisam mogla sve da platim, posla nije bilo stalno, a ostala sam bez socijale. (ž,35)*
- *Ja sam prošao obuku i radio krećenje, nije loše krenulo ali onda zbog korone nije mi baš išlo. Tada sam zatvorio. Sada bi možda ponovo počeo, ako bude neka pomoć za materijal, korišću. Kad imam posla, nije mi žao za socijalu. (m, 34)*
- *Ja nije da neću da radim, ali gde da otvaram firmu, pa nisam ni pismena. Gde ću ja to, samo ću još briga imati. Nije mi dobro sa socijalom, ali ne mogu da mi je ukinu i još da neke dugove napravim. (ž, 41)*

Neki od odgovora su govorili i o pasivizaciji i nepostojanju inicijative za rad kod ispitanica, ali i o teškoći za radnu aktivnost zbog obaveza u porodici s obzirom da su u pitanju porodice sa više od troje dece:

- *Ja nisam htela da radim, ni u Nemačku nisam radila, ni ne mogu. Ali i zašto bih radila kad je socijala bila dobra, u Nemačku. Treba i ovde da bude veća socijala. Ja ne mogu od dece ni da idem da radim, tamo dobiješ sve što treba. (ž, 26)*
- *Ja sam radila spremanje, ali nisam nastavila. Nisam više mogla, morala sam oko dece, razbolela se deca, možda ću ponovo raditi. Ja radim nekad spremanje, a nekad preko leta nadnica. To i socijala, bude nekako za život. (ž, 33)*

Takođe, neke od prepreka koje se mogu izdvojiti kao prepoznate na osnovu izjava ispitanika i Udruženja žena Romena odnose se na sledeće probleme:

- Visoki porezi i doprinosi za funkcionisanje posla
- Problem dobijanja dozvole za rad za sakupljanje sekundarnih sirovina
- Nepoznavanje propisa i knjigovodstva i nesigurnost kao posledica toga
- Nelojalna konkurencija u sivoj ekonomiji
- Malo stimulatavnih mera za preduzetnike

Takođe se konstatuje da je međusobna saradnja povratnika preduzetnika, na veoma niskom nivou, kao i da ne postoji adekvatna saradnja povratnika sa predstavnicima institucija i poslovnim sektorom, što je bitno za mogući razvoj socijalnog preduzetništva.

6.5. Mogućnosti afirmacije socijalnog preduzetništva

Većina ispitanika je izjavila da nije čula za postojanje socijalnog preduzetništva, a svega 6 ispitanika je izjavilo da zna za socijalna preduzeća. Ovi ispitanici su takođe izjavili da nemaju većih saznanja o funkcionisanju socijalnih preduzeća, kao i da ne poznaju aktivna socijalna preduzeća.

Tokom fokus grupa, konstatovano je da ispitanici poznaju mehanizme za podsticaje samozapošljavanja, te da im je ta opcija bila ponuđena više puta. Neki od njih su bili zainteresovani za učestvovanje u obukama ali nisu bili u mogućnosti da ih pohađaju zbog zdravstvenih problema (8) ili porodičnih obaveza (16) – ovaj razlog su navodile uglavnom ispitanice.

Na pitanje u vezi sa radom uz zadržavanje socijalne pomoći većina ispitanika je odgovorila da bi bila zainteresovana za taj vid angažovanja.

Tabela 11.: Zainteresovanost za preduzetništvo uz korišćenje socijalne pomoći

Zainteresovanost	Broj ispitanika
Da	62
Ne	28
Ne znam	10
Ukupno	100

Ispitanici koji su izjavili da nisu zainteresovani za rad pod ovim okolnostima, većinom su to naveli iz zdravstvenih razloga jer postoji izvestan broj povratnika koji zbog bolesti ili invaliditeta nisu u mogućnosti da se radno angažuju. Ovi ispitanici se nalaze u izrazito nepovoljnom egzistencijalnom položaju jer im je osnovni prihod socijalna pomoć i dodatak za pomoć i negu drugog lica, a nisu u mogućnosti da se angažuju u poslovima kao što su sakupljanje sekundarnih sirovina kako bi obezbedili dodatnu zaradu. Ove teškoće i posebna ugroženost su i bile razlozi za potraživanje azila u evropskim zemljama.

Zanimljivi su i odgovori na pitanje koje se odnosi na opredeljenje za ponovni odlazak u inostranstvo ili rad uz korišćenje socijalne pomoći.

Tabela 12.: Da li biste ponovo otišli u inostranstvo ili bi se opredelili u Srbiji za posao uz zadržavanje socijalne pomoći?

Opređenje	Broj ispitanika
Otišao bih u inostranstvo	40
Ostao bih da radim u Srbiji	41
Ne znam	19
Ukupno	100

Ovi odgovori pokazuju da i pored visoke stope zainteresovanosti za odlazak u inostranstvo, gotovo sličan broj ispitanika je zainteresovan za rad u Novom Sadu. Ovo objašnjavaju između ostalog i negativnim iskustvom prilikom poslednje emigracije, teškoćama koje prouzrokuje razdvajanje porodice, problemima ostvarivanja prava na azil.

- *Ja više ne bih išao, poslednji put u Nemačku je bilo katastrofa. Stvarno užas, a nisam ni para nešto doneo, sve u svemu tuga. Tako da mi je bolje da sam tu, samo da se može zaraditi za život. (m, 46)*
- *Meni se ide ali da znam da ću da ostanem, da dobijem azil. Ovako neću, idem vučem decu, vraćaju nas, tamo svaki put nas bace u drugo mesto. To neću, onda bolje da smo ovde. Ja ne mogu da radim ali muž radi, tako kad ima posla. (ž,34)*
- *Teško je i tamo, niko tebi ne daje velike pare, a ne možeš tamo da radiš. Ja bi možda mogao ako budem znao da krećim, eto. Nešto sam pomagao, raduckao, pa se nauči. A možda mogu i ovde to da radim, traže molere stalno. (m, 28)*

Neki ispitanici ipak ističu prednost odlaska u Nemačku jer iskazuju stavove nepoverenja u mogućnost privređivanja ili ostvarivanja blagostanja u Novom Sadu.

- *Ja bi' da idemo, jer nema ovde nekog života. Sve čekam i kad će Rit da ruše, gde ćemo mi onda? Bolje da bežim na vreme. Ne mogu ja tu što radim na kanti (sakupljanje sekundarnih sirovina) da zaradim da kupim kuću. (ž,39)*
- U Nemačkoj je sve bilo bolje, ovde mi je teško i ne mogu za život da zaradim. Imamo socijalu, idemo na kantu, i žena i ja, bude eto da se jede i da se pije, ali da je neki život to nije. A i u Švedsku je dobro, ja sam čuo, samo mi puno treba za put do tamo. (m,42)

Nakon saznanja o načinima rada socijalnih preduzeća iskazali su različite, ali neretko pozitivne stavove o ovoj vrsti angažovanja.

Tabela 13.: Da li biste radili u udruženom poslu?

Zainteresovanost za udružen rad	Broj
Zainteresovan	39
Nije zainteresovan	28
Ne zna	33
Ukupno	100

Na pitanje o zainteresovanosti za rad u udruženoj formi, kao koraku a socijalnom preuzeću, 39 ispitanika je odgovorilo da je zainteresovano, dok 33 ispitanika nemaju stav o ovom radu. U ovoj kategoriji odgovora se često susretao komentar da bi prihvatili ovaj oblik rada ukoliko bi on podrazumevao fleksibilnost u radu, mogućnost povremenog posla.

Meni bi to odgovaralo, da onda ne dobijem otkaz čim mi se deca razbole. A da se ipak može nešto zaraditi, samo da se može i organizovati sa nekim. N eznam, možda je bolje nego kad si sam sa firmom. (ž, 38)

E pa meni je bolje da si sam gazda, ne verujem u udruživanje sa našim ljudima. Ma teško bi se tu složili. To bi bilo jedino da neko sa strane, država, ili neko drugo to drži pod svoje, a da zapošljava Rome. (m, 42)

Prilicom razmatranja delatnosti koje bi mogle da budu obuhvaćene udruživanjem rada odnosno socijalnim preduzećem identifikovano je više vrsta potencijalnih poslova: usluge čišćenja i održavanja, gajenje povrća, kozmetičke usluge, usluge pomoći u kući.

Zanimljivo je da su žene koje su među ispitanicima bile manje motivisane za radno angažovanje, a pogotovo samozapošljavanje, bile više uključene u predloge za razvijanje mogućih delatnosti. U isto vreme identifikovane su različite prednosti ali i rizici i slabosti razvijanja ovih aktivnosti. Osnovna problematika se odnosila na:

- neadekvatnost uslova za rad – odnosi se na nepostojanje odgovarajućeg prostora ili zemljišta za postavljanje plastenika npr.;
- neadekvatnu podršku države – neki ispitanici su izjavili da očekuju veću podršku države u svojoj deatnosti, koja bi se ogledala npr. u tome da državne institucije daju primer ostatku zajednice korišćenjem proizvoda i usluga socijalnih preduzetnika;

- nedovoljnu umreženost povratnika – konstatuje se da ne postoji visok stepen saradnje u zajednici kada su u pitanju preduzetničke aktivnosti, ali i da sami povratnici nisu upućeni u mogućnosti i značaj ovakvog povezivanja;
- rizik zbog održivosti posla – postoji bojazan od poslovnog neuspeha ili diskontinuiteta u radu, te ispitanici i u tim slučajevima smatraju da bi trebalo da mogu da se oslone na izvestan vid podrške sistema.

Ovo su neki od stavova ispitanika u vezi sa navedenom problematikom:

Ja bih išla na kurs za nokte, možda eto neko ide na kurs za frizera, pa da se nešto krene. Ali meni ne vredi da otvaram u Rit salon, em nemam sobu, a i ko će da mi dođe u ulicu punu blata. To znači neki lokal treba, i onda kirija, ako ćemo baš da radimo. A na crno da radim, mogu uvek tu kući, ali i to su mi onda mušterije iz Rita samo. (ž,22)

Pa ok da Romi krenu nešto da rade, ali sad kad bi proizvodili, pravili nešto, red je da neka veća firma kupi to, pa možda bi bolje krenulo, pa kao reklama. To mislim...(m, 34)

Rasadnik cveća bi bio možda dobar, i tu bi radilo više ljudi sigurno bi trebalo, ali treba naći mesto, ovde mi imamo podzemne vode. A i zemlja nije naša. To bi možda pravilo probleme. (ž,31)

Sa otvaranjem firme uvek me je strah, nikad ne znaš šta se može desiti, eto razboljevamo se, bila i ta korona, naše porodice su sa dosta dece. Ne bi bilo loše da se osigura nekako, ako krene naopako da uleti država i donator, ne znam, tako nešto. Ne baš da budemo prepušteni sami sebi. (m, 40)

Zaključci i preporuke

Socijalno preduzeće predstavlja savremeni organizacioni oblik socijalne ekonomije, a nastao je kao direktna posljedica intenzivnog razvoja ovog vida alternativne ekonomije kao odgovora na jednu vrstu krize postojećih socijalnih modela u svarenom društvu. Istraživanje mogućnosti za povećanje zapošljivosti povratnika po osnovu Sporazuma o readmisiji je osvetlilo perspektivu života i funkcionisanja jedne posebno osetljive društvene kategorije u Gradu Novom Sadu.

Utvrđeno je da se radi o ugroženoj populaciji, koja većinom predstavlja romsku manjinu, delimično i manjinu Aškalija i Egipćana. Jedan deo pripadnika ove populacije pripada kategoriji raseljenih lica sa Kosova, i ima posebne teškoće u procesu integracije, a time i uključivanja u proces radne aktivacije. Uopšte većina ispitanika ima teškoće u uključivanju u proces rada, delimično zbog nedostatka kvalifikacija, delimično zbog pasivizacije i nepoverenja, straha i rizika od prestanka korišćenja socijalne pomoći.

Pokazano je i da postoji zainteresovanost za pohađanje obuka ili korišćenje programa samozapošljavanja, ali da se i u tim slučajevima ispitanici pre opredeljuju da ostaju korisnici socijalne pomoći, kao vida egzistencijalnog minimuma. Znanja o socijalnom preduzetništvu kod populacije povratnika gotov da nema, ali zainteresovanost postoji, pogotovo ukoliko ovaj vid rada shvataju kao rad u nekoj vrsti zaštćenosti.

Takođe je konstatovano da se za radnu aktivaciju više interesuju muški ispitanici, ali i da kod zainteresovanih žena postoji širi dijapazon delatnosti kojima bi se bavile – od kućne, nege, pomoći u kući, do kozmetičkih usluga, održavanja ili poljoprivrednih i cvećarskih poslova.

Imajući u vidu iskazane ideje i predloge za inicijative, ramatrane su mogućnosti podsticaja ovih aktivnosti u zajednici povratnika i identifikovane su moguće intervencije koji bi doprinele razvoju ove vrste rada:

- unapređenje strateških dokumenata u oblasti društvenog razvoja uz uvažavanje šireg društvenog i političkog konteksta položaja manjina i problema povratnika
- unapređenje propisa koji ne bi isključivali korišćenje socijalne pomoći za radno aktivne kategorije koje ne ostvaruju egzistencijalni minimum
- unaprediti informisanje i edukaciju povratnika o socijalnom preduzetništvu
- obezbediti veću uključenost institucija u podršku preduzetništvu ugroženih kategorija
- podsticati udruživanje u okviru zajednice povratnika kao i veći saradnju između zajednice, državnog i civilnog sektora.

I najzad, budući da socijalno preduzetništvo počiva na društvenim vrednostima kao što su poverenje, solidarnost, pravičnost, iskrenost, otvorenost, odgovornost, demokratičnost uočava se značaj društvenog konteksta, koji se stvara u dužem vremenskom periodu, te postoji potreba da

kreiranje javnih politika i praksi prati ovaj contest i podstiče društvene vrednosti koje će unaprediti položaj zajednice.

PRILOG

Upitnik – Povećanje zapošljivosti populacije povratnika u Novom Sadu

I OPŠTI PODACI

- 1) Naselje: 1. Adice 2. V.rit 3. Šangaj 4. Bangladeš 5. Drugo
- 2) Pol: 1. m 2. ž
- 3) Broj članova: 1. preko 5 2. 2-5 3. 1 član
- 4) Obrazovanje: 1. bez škole 2. o.š. 3. s.š.
- 5) Izvor prihoda: 1. nsp 2. rad (neformalno) 3. rad sa prijavom
- 6) Broj dece 1. do 2 2. 2-5 3. preko 5 4. bez dece
- 7) Pohađaju vrtić/školu: 1. da 2. ne
- 8) Korisnik pomoći:
 - a. Nsp
 - b. Dd
 - c. Tnp
 - d. Porodična penzija

II RADNO ISKUSTVO/VEŠTINE

- 1) Da li ste radili negde? 1. da 2. ne gde? _____
- 2) Da li radite povremeno neki samostalan/uslužni posao? 1. da 2. ne
- 3) Da li ste pohađali programe/obuke? 1. da 2. ne Ako jeste, koje?

- 4) Kako procenjujete svoju situaciju pre odlaska u inostranstvo? _____

III BORAVAK U INOSTRANSTVU

- 1) Zemlja boravka 1. Nemačka 2. Francuska 3. Švedska 4. Drugo
- 2) Vid smeštaja 1. kolektivni smeštaj 2. stan 3. kod rođaka
- 3) Izvor prihoda 1. socijalna primanja 2. plata 3. drugo
- 4) Stečene veštine/znanja _____

5) Razlog povratka 1. odbijanje zahteva za azil 2. privatni razlozi 3. drugo

6) Možete li reći nešto više o Vašem boravku u inostranstvu? _____

IV POLOŽAJ NAKON POVRATKA

1) Vid smeštaja 1. sopstvena kuća 2. kod rođaka 3. unajmljen smeštaj

2) Mere pomoći 1. pomoć CSR 2.

3) Da li ste koristili programe podsticaja samozapošljavanja? 1.da 2. ne

4) Planovi _____

5) Kako procenjujete svoj položaj nakon povratka?

1) Isti 2) Bolji 3) Položaj mi je teži

V RADNA AKTIVNOST

1. Kojim poslovima se bavite?

1) Fizički poslovi 2) sakupljanje sekund.sirovina 3) spremanje 4)ništa od navedenog

2. Kojim poslom se bave članovi Vašeg domaćinstva?

1)Fizički poslovi 2) sakupljanje sekund.sirovina 3) spremanje 4)ništa od navedenog

3. Imate li ideje za sopstveni posao?

4. Da li bi osnivali sopstveni posao ukoliko bi zadržali socijalnu pomoć?

1. Da 2. Ne 3. Ne znam

5. Da li ste čuli za socijalna predizeća? 1) da 2) ne

6. Da li biste radili u udruženom poslu? 1) da 2) ne 3) ne znam

7. Da li biste se pre opredelili za ponovnu emigraciju ili za rad uz zadržavanje socijalne pomoći?

- 1) Odabrali bi da ostanemo uz rad
- 2) Otišli bi ponovo u inostranstvo
- 3) Ne znam

Komentari: _____

8. Kakav posao bi Vam odgovarao?

9. Komentari i zapažanja

Izvori:

1. Cvejić, S., Babović, M., Vuković, O. (2008) Mapiranje socijalnih preduzeća u Srbiji. UNDP. Beograd.
2. EHO (2007). *Kršenja ljudskih prava Roma vraćenih u Srbiju po osnovu sporazuma o readmisiji*. Novi Sad: Ekumenska humanitarna organizacija – EHO.
3. Grupa 484. *Povratak iz Zapadne Evrope građana Srbije i Crne Gore kojima je odbijen zahtev za azil ili ukinuta privremena zaštita*. Beograd: Grupa 484, 2005.
4. Jakobi, T. (2017). *Zašto nas ne vidite: analiza pisanja medija o povratnicima*. Beograd: Centar za istraživanje javnih politika.
5. Jakobi, T., Marković, D. (2017). *Mediji i ranjive grupe: kratka analiza odnosa prema Romima povratnicima i migrantima*. Beograd: Centar za istraživanje javnih politika.
6. Jakšić, B. Lj. (2002). Romi između diskriminacije i integracije – društvene promene i položaj Roma. *Filozofija i društvo*, br. 19–20, str. 333–355.
7. Kolin, M. (2008). Obrasci života u siromaštvu i nove paradigme Evropske unije, *Sociologija*, Vol L, No 2., pp.191–206.
8. *Kompendijum relevantnih dokumenata i istraživanja o povratku građana Srbija kojima je ukinuta privremena zaštita, odbijen zahtev za azil i koji više ne ispunjavaju uslove za legalan boravak u zemljama Zapadne Evrope*(2010) Srpski savet za izbeglice
9. Marković, D. (2012). Readmisija i deportacija u Srbiju; u Jeremić, V. (ur) „*Od migracije do deportacije*“. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
10. Miladinović, S. (2008) *Socijalna i etnička distanca prema Romima*, Sociološki pregled, No3, pp. 417-437
11. *Nacrt strategije za reintegraciju povratnika na osnovu sporazuma o readmisiji*. Beograd: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, (2006.) Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore i MARRI.
12. Radoman, J., Tadić, M. (2014). Romkinje i Romi i reforma sektora bezbednosti u Republici Srbiji. Centar za istraživanje javnih politika. Beograd.
13. Sekulović, I. (2020). Sistemske prepreke za uključivanje Roma i Romkinja na lokalnom nivou – situaciona analiza. ROMACTED.
14. *Strategija reintegracije povratnika po osnovu Sporazuma o readmisiji* (2009). Službeni glasnik RS. br.15.
15. Vuković, D. (2009). Readmisija i upravljanje migracijama. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 2009, vol. 3, br. 3, str. 569–583.

16. Zaštitnik građana (2013). Izveštaj o sprovođenju Strategije za unapređenje položaja Roma u Republici Srbiji. Republika Srbija – Zaštitnik građana. Beograd.